

MELUZyna

ISSN 2449-7339

1 (10) (2019) | Rocznik VI

DOI: 10.18318/me.2019.1-03

KONTEKSTY I NAWIĄZANIA

Anna Maciejewska*

Uniwersytet Wrocławski

ORCID ID 0000-0002-6447-9482

Recepcja pism Niccolò Machiavellego w *Rozmowie Plebana z Ziemianinem* Łukasza Opalińskiego

Wydana w 1641 roku *Rozmowa Plebana z Ziemianinem* Łukasza Opalińskiego wywarła szczególnie wpływ na historię zarówno staropolskiej literatury, jak i myśli politycznej XVII wieku¹, zawierała bowiem propozycje usprawnienia porządku sejmowych obrad oraz projekt reformy I Rzeczypospolitej (Grzeszczuk, 1958, s. 364). W dziele tym można doszukać się kilku argumentów na to, że Łukasz Opaliński nawiązywał do pism Niccolò Machiavellego. Świadczą o tym poszczególne fragmenty *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* (Opaliński, 1959), a zwłaszcza te, które zawierają parafrazę *Przedmowy z Księcia* (Machiavelli, 1984, s. 36) czy cytat z *Rozważań nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza* (Machiavelli, 2009, s. 63). Trudno jednak wskazać, czy owe nawiązania są wynikiem bezpośredniej lektury pism florenckiego sekretarza. Mimo że Opaliński nie miał w swoim księgozbiornie *Księcia* i *Rozważań nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, mógł poznać wskazane dzieła w trakcie studiów na Uniwersytecie Łowzańskim. Należy zaznaczyć, że w jego bibliotece znajdowały się książki, które omawiały pisma Niccolò Machiavellego. Nawiązania do dzieł florenckiego sekretarza mogły być zatem wynikiem lektury różnych tekstów (Pawlak, 2009, s. 49–50). Do tych odwołań przyczyniła się szczególnie ogólna sytuacja społeczna oraz polityczna Rzeczypospolitej w XVII wieku: spory między władcami elekcyjnymi a szlachtą o kompetencje obu stanów oraz zagrożenia zewnętrzne (zwłaszcza ze strony Turków). Te czynniki zadecydowały niewątpliwie, że w Rzeczypospolitej, a zatem w kraju o bardzo

* e-mail autorki: aniamaciejewska1@interia.pl

¹ Ignacy Chrzanowski nazwał ją nawet „najmędrszą z pism politycznych XVII wieku” (Chrzanowski, 1930, s. 385).

skomplikowanej dynamice władzy, pisma Machiavellego interpretowano w dość oryginalny sposób (Lepri, 2013, s. 72). Pisarze i poeci staropolscy odwoływali się wprawdzie do *Księcia* Niccolò Machiavellego, ale to w *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioksięciem historii Rzymu Liwiusza* znajdowali remedium, które miało uchronić państwo polskie przed upadkiem. Składało się ono przede wszystkim z trzech elementów: poszanowania cnót przez obywateli, dobrych praw i obyczajów.

Postulaty dotyczące polepszenia sytuacji Rzeczypospolitej zostały przedstawione w *Rozmowie Plebana z Ziemianinem* przez tytułowych bohaterów, którzy prezentowali je podczas wspólnej dyskusji². Pleban uznał, że sytuację w państwie polskim może poprawić wzmocnienie władzy królewskiej, gdyż – jego zdaniem – odpowiedzialność za zły stan Rzeczypospolitej ponosiła szlachta. Ziemianin natomiast, poczuwając się do odpowiedzialności za czyny własnego stanu społecznego, poprosił Plebana o wskazanie sposobu, w jaki można wpłynąć pozytywnie na porządek sejmów. Duchowny jednak nie chciał wypowiedzieć się szczegółowo na ten temat, co argumentował następująco:

Nie jest to dyskurs, należący stanowi i powołaniu memu. [...] jako mam informować w sprawach, których ani z powołania mego, ani z doświadczenia być nie mogę wiadomy? (Opaliński, 1959, s. 17–19).

Uważał zatem, że poruszanie kwestii dotyczących działalności państwowej nie mieści się w jego kompetencjach³. Odmienną opinię wyraził Ziemianin, który bronił słuszności oceny poczynań osób sprawujących władzę i mających wpływ na losy państwa nie tylko przez tych, którzy – nawet pośrednio – biorą udział w rządzeniu. Nawiązywał tu do *Przedmowy* poprzedzającej *Księcia* Niccolò Machiavellego, co sam zasygnalizował:

Machiawel w *Przemowie* do pana swego wymawiając się, że człowiekiem prywatnym będąc, poważa się o jego powinności dyszkuruować, tę przyczynę po sobie przynosi, iż jako kto kraj opisuje, góry z dołu mierzy i uważa, a na padole i równiny z góry patrzy, tak na uznanie natury poddanych trzeba być panem, na uznanie natury panów trzeba być poddanym. Ja też tak powiadam, że na uznanie Rzeczypospolitej trzeba być *in otio*, na uwagę *vitae civilis* trzeba *privatam agere*, nie inaczej jako na przypatrzenie się doskonale komedyej trzeba siedzieć przed theatrum (Opaliński, 1959, s. 19–20).

² Ziemianin z jednej strony uważa, iż Pleban słusznie poddaje krytyce funkcjonowanie sejmów, jednak z drugiej – kwestionuje zasadność wzmocnienia władzy królewskiej (Czapliński, 1966, s. 97).

³ W *Wyprawie plebańskiej* również żądano od duchownego, aby zajął się sprawami państwowymi. Pleban został w niej bowiem zobowiązany do tzw. „wyprawienia”, a zatem do uzbrojenia oraz zaopatrzenia, a także wysłania żołnierza na wojnę z Tatarami. Trzeba zarazem zaznaczyć, że w tymże dziele duchowny spełnia swoją powinność, jednak jego poczynania ukazane są w sposób groteskowy (Grzeszczuk, 1994, s. 228–229). Temat komizmu i groteski, m.in. w „albertusach”, opisał szerzej Witold Wojtowicz w swoim artykule *Parodia w „Sowizdrzale” i tak zwanej „literaturze sowizdrzalskiej”*. *Kilka uwag* (Wojtowicz, 2007).

We wskazanym fragmencie *Rozmowy...* Łukasz Opaliński powtarza to, o czym pisał Machiavelli:

A niechaj nie będzie poczytane mi za zarozumiałość, że człowiek niskiego i podłego stanu ośmiela się omawiać i regulować postępowanie książąt, albowiem jak ci, którzy rysują kraje, umieszczają się nisko na równinie, gdy chcą przypatrzeć się naturze gór i miejsc wyniosłych, a stają wysoko na górze, gdy chcą przypatrzeć się naturze miejsc niskich, podobnie trzeba być księciem, by dobrze poznać naturę ludów, a trzeba należeć do ludu, by dobrze poznać naturę książąt (Machiavelli, 1984, s. 36).

Słowa te skierowane były do Wawrzyńca II Medyceusza, który w XVI wieku przez krótki czas władał Florencją (Łętowska, Pawłowski, 2013, s. 180). Machiavelli w ten sposób uzasadniał, dlaczego w swoim dziele omawia postępowanie książąt panujących nad przejętymi przez siebie ziemiami. Decyzja Machiavellego była podyktowana ówczesną sytuacją polityczną Florencji: po aresztowaniu i uwięzieniu Machiavellego w 1513 roku władzę w mieście objął Wawrzyniec II Medyceusz, a zatem wnuk Wawrzyńca Wspaniałego; zaczął on stopniowo umacniać swoje panowanie, w czym pomógł mu zresztą jego wujek-papież – w rezultacie Medyceusz w roku 1516 uzyskał tytuł księcia Urbino. Machiavelli zadedykował mu *Księcia*, mając nadzieję, że Wawrzyniec okaże się w przyszłości „odkupicielem Włoch” (Celenza, 2015, s. 161–162).

Do przywołanej opinii florenckiego twórcy nawiązał autor *Rozmowy Plebana z Ziemianinem*, co może świadczyć nie tylko o znajomości jego pism, lecz także o ogólnej erudycji Opalińskiego. Przekonany był o tym Stanisław Dobrzycki:

U naszego autora znać wielki wpływ lektury. Z polskich autorów mógł go natchnąć chyba Skarga, zwłaszcza *Kazanie o monarchii i królestwie*, ale autor *Rozmowy*, chociaż cytuje wielu pisarzy, o Skardze nigdzie nie wspomina⁴. Mamy za to inne źródło. Jest w tym dziele [...] kilka zdań z Machiavella⁵, wyjętych i zastosowanych nadzwyczaj trafnie, co dowodzi, że nasz autor rozczytywał się w autorze *Księcia*, a chociaż go nazywa bezbożnym, jednak widać, że w gruncie rzeczy jest dla niego z ogromnym podziwem; to wskazuje, że od niego, a nie skądinąd pochodzi główna myśl *Rozmowy* (Dobrzycki, 1897, s. 541–542).

Stanisław Grzeszczuk w jednym z artykułów zwraca uwagę na to, iż autor *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* znał się znakomicie na literaturze politycznej epoki, a zatem nie tylko na pismach Skargi i Machiavellego (Grzeszczuk, 1960, s. 300). Opaliński mógł poznać ją cho-

⁴ Piotr Skarga był zdania, że niektóre prawa w Rzeczypospolitej stopniowo stawały się bezużyteczne, a skoro „zmieniają się obyczaje, przekształć się muszą i prawa” (Marszk, 2018, s. 118). Kaznodzieja wiąże upadek obyczajów z prawodawstwem: „Piszemy wiele praw, ale mało roztropnych i które wykonania nie mają, a praw niesprawiedliwych nie gasim, które są wszystkie katy i tyrańcy najokrutniejszymi. Bo tyrańska moc krótko, a prawa wieczności chcą i okrucieństwo we złych nie ustaje. Jeśli drugie były od przodków postawione a czasom onym, gdy cnota kwitnęła służyły, teraz, gdy niecnota i niewstyd groble potargała, odmiany praw złych i szkodliwych, i prędszych i ostrzejszych i wykonania ich prędkiego potrzebują [...]” (Skarga, 1857, s. 130).

⁵ Słowa Stanisława Dobrzyckiego odnoszą się do (niesprecyzowanych pod względem adresu) fragmentów *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* Łukasza Opalińskiego. Przypuszczam, że właśnie te zdania, o których wzmiankę poczynił Dobrzycki, przywołałam w niniejszym artykule.

ciażby w trakcie pobierania nauki na Uniwersytecie Łowańskim. Badacze piśmiennictwa staropolskiego – zauważając, iż w Rzeczypospolitej znaczny wzrost zainteresowań pismami Niccolò Machiavellego nastąpił za panowania Władysława IV Wazy – wskazują, że wpływ na to mogli mieć zarówno Łukasz i Krzysztof Opalińscy, jak i pełniący funkcję podkanclerzego litewskiego Lew Kazimierz Sapieha. Te trzy osoby miały w swoich bibliotekach pokaźny zasób dzieł politycznych (Pietryka, 2017, s. 173). Autor *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* studiowanie tego typu ksiąg uznawał za „lek dla duszy” (Pryshlak, 2000, s. 80). Sądził, iż lektura pism stanowi źródło *eruditio et doctrina*. Dzięki wykształceniu akademickiemu i zamiłowaniu do wiedzy Łukasz Opaliński uchodził za niezwykle odczytanego, wręcz za jednego z najbardziej szanowanych w Rzeczypospolitej ze względu na wiedzę (Pryshlak, 2000, s. 80–81).

Na twórczość Łukasza Opalińskiego oddziaływała również filozofia stoicka, z którą zetknął się podczas studiów na Uniwersytecie Łowańskim poprzez kontakt z pismami m.in. Seneki i Justusa Lipsiusa (Kunderewicz, 1939, s. 36). W tejsze uczelni kształcono przyszłych senatorów, którzy zapoznawali się z tekstami historyków i moralistów starożytnych, w tym Tacyta i Plutarcha. Język łaciński, historię i literaturę wykładał na tym uniwersytecie Eryk Putean i niewykluczone, że zetknął się z nim także Łukasz Opaliński. Przekonania Puteana miały swe źródło w stoicyzmie: zacerpnięte zostały (za pośrednictwem Lipsiusa) z pism Seneki i Epikteta, a ich podstawą była nie tylko moralność, lecz także kierowanie się cnotą w dążeniu do szczęścia (Schuster, 1971, s. 18–20). Mistrzem Puteana był natomiast sam Lipsius, wspomniany wraz z Machiavellim przez jednego z bohaterów *Rozmowy Plebana z Ziemianinem*:

Machiawel, którego *ingenium* wielkiego Lipsjusza rozsądkiem, *acre, subtile, igneum* i słuszniej daleko niż owego⁶, który go nazwał *scribam ex thymelico recoctum et virum nullarum litterarum*, jakoby to namędrszymi byli, którzy nauczeńszymi, co, owszem, częstokroć, w tej zwłaszcza nauce, którą on podawa, opak bywa [...] (Opaliński, 1959, s. 19).

Ziemianin zauważa, że zdaniem Justusa Lipsiusa florencki sekretarz odznaczał się bystrym umysłem. Czyni to, aby później zaakcentować słuszność słów Machiavellego, które zresztą parafrazuje. Lipsius rzeczywiście cenił autora *Księcia*, a nawet zrównywał go z takimi starożytnymi teoretykami państwa i prawa, jak Platon i Arystoteles (Dąbkowska-Kujko, 2010, s. 213). W przedmowie do *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* opisał florentczyka następującymi słowami:

Nisi quod unius tamen Machiavelli ingeniu[m] no[n] contemno, acre, subtile, igneum: et qui utinam Principem suu[m] recta duxisset ad templum illud virtutis et honoris! Sed nimis saepe deflexit, et dum commodo illas semitas inte[n]te sequitur, abberavit a regia hac via⁷ (Lipsius, 1623, s. 8–9).

⁶ Ów człowiek to Daniel Heinsius (1580–1655) – filolog, pisarz oraz profesor Uniwersytetu w Lejdzie. W swoim dziele *Orationes* nazwał Machiavellego „pisarkiem przemienionym z kuglarza i człowiekiem bez wykształcenia” (Opaliński, 1959, s. 19).

⁷ Słowa te można przełożyć na język polski następująco: „Z wyjątkiem jednego Machiavellego, którego przenikliwym, subtelnym i ognistym rozumem nie gardzę – oby poprowadził swego Księcia prostą drogą do owej świątyni dzielności i honoru! Lecz zbyt często błędził, a ponieważ, krocząc przez te ścieżyny, skupiony był na zysku, zbaczał z tej królewskiej drogi” (tłum. Jakub Zbądzki).

Flamandzki filolog w żadnym ze swoich pism nie posłużył się wprost opinią Machiavellego na temat szkodliwości cnoty⁸, ale za to negatywnie odniósł się do naiwności osób, które wzorując się na słowach Platona czy Arpinaty, uznają, że „można na bezwzględnie rozumianej prawości, przyzwoitości, nieskalanie czystych zachowaniach czy wyłącznie godziwych decyzjach wybudować gmach silnego państwa” (Dąbkowska-Kujko, 2010, s. 213). Swoje rozważania zawarł w trzynastym rozdziale księgi czwartej *Politicorum...*, poruszającym problem oszustwa i podstępności. Koncepcja Justusa Lipsiusa jest zatem bardzo podobna do tego, co wyraził Machiavelli (a wcześniej Platon):

Potrzeba nieco „mętów oszustwa” (*fraudium faece*) – stwierdza (jakby przypominając sobie, że tenże sam Platon, który rozprawiał o moralnej prawości, odnotował: „rządzący często powinni korzystać z kłamstwa i oszustwa dla korzyści poddanych”), po czym – przy pomocy satyry V Persjusza – kieruje nas do słynnego, a nade wszystko kojarzonego z *Il Principe*, porównania do lwa i lisa (Dąbkowska-Kujko, 2010, s. 213).

Myśl Niccolò Machiavellego rozprzestrzeniła się w Niderlandach jeszcze przed końcem XVI wieku, zarówno w ośrodkach akademickich, jak i poza nimi. Na pewno do pierwszych wydanych tam istotnych dzieł, w których zauważalny był szczególny wpływ florenckiego sekretarza, należy właśnie *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* Lipsiusa z 1589 roku. Flamandzki filolog w jednym z fragmentów swojej pracy bronił Machiavellego przed krytyką, jednak później poczuł się zobowiązany do usunięcia tego ustępu. To nie przeszkadzało, by w dziełach flamandzkiego filozofa niektóre idee makiaweliczne odgrywały znaczącą rolę. Ponadto tłumaczenia pism florentczyka na język niderlandzki powstawały niemal w tym samym czasie, co dzieła Lipsiusa. Pierwsze z nich ukazało się już w 1615 roku. W XVII wieku prace Niccolò Machiavellego były w Niderlandach bardzo często czytane i omawiane. Swoje poglądy na ich temat wyrażali wówczas tacy miejscowi humaniści, jak Daniel Heinsius oraz Caspar van Baerle (van Heck, 2002, s. 48–50).

Poszczególne fragmenty *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* wskazują na erudycję Łukasza Opalińskiego. Bez wątplenia posiadał on wielką wiedzę na temat *Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu*, Ojców Kościoła oraz wybranych teologów. Ponadto znał się na prawie rzymskim i kanonicznym, miał rozeznanie w twórczości historyków, filozofów i poetów średniowiecznych, ale też pisarzy renesansowego humanizmu, w tym Machiavellego, Lipsiusa i Erazma z Rotterdamu, nie byli mu obcy również Tomasz Morus i Hugo Grocjusz (Kunderewicz, 1939, s. 24). Wzmiankę na ten temat można znaleźć nie tylko w pracy *Poglądy filozoficzno-prawne Łukasza Opalińskiego* Cezarego Kunderewicza, lecz także w *Bibliografii literatury polskiej „Nowy Korbut”*. Bibliografia zawiera bowiem informacje o tym, że Opaliński znał dzieła takich autorów, jak: Tomasz Morus, Kasper Contarini, Hugo Grotius, Niccolò Machiavelli oraz Justus Lipsius (Opaliński Łukasz [hasło], 1965, s. 41). Maria Pryshlak w artykule „*Forma Mixta*” as a Political Ideal of a Polish Magnate: Łukasz Opaliński’s „Rozmowa plebana z ziemianinem” (Pryshlak, 1981) udowadnia z kolei, iż

⁸ Niccolò Machiavelli w *Księciu* podkreśla szkodliwość cnoty w realizacji określonych celów politycznych, natomiast w *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioleciem historii Rzymu Liwiusza* uznaje ją za najwyższe dobro.

niektórzy polscy pisarze polityczni XVII wieku, w tym Łukasz Opaliński i Andrzej Maksymilian Fredro, byli przesiąknięci „ideami neostoicyzmu i doktryną rządów mieszanych (*forma mixta*), odzwierciedlonymi w pracach Lipsiusa, z których często czerpali cytaty” (zob. też Friedrich, 2005, s. 91). Dzieła wspomnianych polskich pisarzy należały do najczęściej przywoływanych w traktatach politycznych powstałych w Prusach Królewskich. W państwie tym szczególną uwagę przywiązywano do rozwoju wydarzeń w Niderlandach, bowiem „samorządy miejskie Prus Królewskich wyraźnie wzorowały swoją wizję obywatelstwa na projektach Lipsiusa” (Friedrich, 2005, s. 92–93).

Do publikacji, które poszerzają wiedzę na temat myśli politycznej Niccolò Machiavellego oraz dostarczają informacji o jej oddziaływaniu, należy zaliczyć artykuły: *Spory wokół Machiavellego we współczesnych badaniach nad myślą polityczną i prawną* Pawła Fiktusa i Piotra Szymańca (2014), „*Księżę*” Niccolò Machiavellego, czyli o podobieństwie pendulum i *speculum* Iwony Barwickiej-Tylek (2012), *Polska recepcja „Księcia” Machiavellego – rozpoznania wstępne* Agnieszki Pietryki (2017), *Borderlands and Political Theories: Krzysztof Warszawicki Reader of Machiavelli* Valentyny Lepri (2013) czy *Cymbalum politicorum, consultor dolosus. Two Dutch Academics on Niccolò Machiavelli* Paula van Hecka (2002). Warto przy tym zwrócić uwagę na książki: *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee* Anny Grześkowiak-Krwawicz (2018), *Common Wealth, Common Good. The Politics of Virtue in Early Modern Poland-Lithuania* Benedicta Wagnera-Rundella (2015), *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska* Doroty Pietrzyk-Reeves (2012) oraz *Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania* Felicji Rożu (2017). Pewne podobieństwa pomiędzy pismami Niccolò Machiavellego a *Rozmową Plebana z Ziemianinem* Łukasza Opalińskiego podnoszono z kolei w publikacjach: *Biblioteka Łukasza Opalińskiego marszałka nadwornego koronnego* Kamili Schuster (1971), *Między średniowieczem a czasami nowymi. Sylwetki myślicieli XV wieku* Stefana Świeżawskiego (2002), *Liberum veto. Chłuba czy przekleństwo? Zrywanie sejmów w ocenach społeczeństwa drugiej połowy XVII wieku* Michała Zbigniewa Dankowskiego (2019), *Justus Lipsius i dawne przekłady jego dzieł na język polski* Justyny Dąbkowskiej-Kujko (2010), a także w *Państwie w filozofii politycznej Łukasza Opalińskiego* Marii Pryshlak (2000). W części tych prac znajdują się uwagi dotyczące wpływów dzieł Machiavellego na twórczość polskiego pisarza i polityka XVII wieku.

W *Rozmowie Plebana z Ziemianinem* niewątpliwie – jak już zauważono – znaleźć można nawiązania do pism Włocha, zresztą nie tylko do *Księcia*, lecz także do *Rozważań nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*. Potwierdzają to chociażby słowa wygłoszone przez jednego z bohaterów dzieła Łukasza Opalińskiego: „Jako dobre (mówi) obyczaje, aby nieodmiennie trwały, praw potrzebują, tak zaś prawa, aby były zachowane, potrzebują dobrych obyczajów” (Opaliński, 1959, s. 48–49). Autor zaznacza przy tym, że powołuje się na zdanie pochodzące z *Rozważań nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, które

brzmi następująco: „Dla zachowania dobrych obyczajów potrzebne są dobre prawa, a dla zachowania dobrych praw potrzebne są dobre obyczaje”⁹ (Machiavelli, 2009, s. 63).

Opaliński przekonany jest zatem o konieczności istnienia dobrego prawa, aby panowały dobre obyczaje, ale zauważa też zależność odwrotną: dobre obyczaje są z kolei warunkiem dobrego prawa¹⁰. Według autora *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* tylko połączenie norm prawnych z moralnością i obyczajowością może sprawić, że państwo będzie funkcjonować prawidłowo (Kunderewicz, 1939, s. 53). Podobne zdanie do tego z *Rozważań nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza* znajduje się w *Księciu*. Tam jednak podkreślono znaczenie współistnienia dobrego prawa oraz wojska:

Najważniejszą podstawą wszystkich państw tak nowych, jak starych i mieszanych są dobre prawa i dobre wojsko, a ponieważ nie mogą być dobre prawa tam, gdzie nie ma dobrego wojska, a gdzie jest dobre wojsko, tam są z pewnością dobre prawa [...] (Machiavelli, 1984, s. 70).

W dziełach Machiavellego zawarte są zupełnie odmienne koncepcje z zakresu filozofii politycznej. W *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza* na pierwszy plan wyłaniają się bowiem idee republikańskie, natomiast *Książę* jest źródłem doktryny politycznej i prawnej zwanej makiawelizmem¹¹. Wczesny nowoczesny republikanizm czerpał zresztą wzorce ze starożytnych i klasycznych modeli republikańskich, a szczególnie zapożyczył idee od takich autorów, jak Arystoteles, Cynceron oraz Tytus Liwiusz (Rośu, 2017, s. 13).

Użyte w przytoczonym wcześniej cytacie z *Rozmowy...* słowo „obyczaje” wymaga doprecyzowania, bowiem w czasach, w których żył Opaliński, miało ono szersze znaczenie niż obecnie. Pisarze staropolscy używali go nie tylko wtedy, gdy odnosili się do chrześcijańskiej moralności lub sfery życia rodzinnego i towarzyskiego. Termin był niegdyś stosowany również w celu określenia postępowania ludzi w zakresie działalności politycznej, zawodowej, a także prywatnych, publiczno-państwowych oraz społecznych relacji międzyludzkich (Grzeszczuk, 1960, s. 297). Zepsutymi obyczajami nazywano chociażby anarchię sejmową, pijaństwo, nieład w stosunkach rodzinnych oraz korupcję urzędników. Zakres omawianego terminu obejmował zatem zarówno życie moralne, jak i obyczajowość polityczną i społeczną (Grzeszczuk, 1960, s. 297–298). Problem ten poruszał m.in. Andrzej Frycz Modrzewski,

⁹ W *Rozmowie o elekcji, wolności, prawie i obyczajach polskich* Łukasza Górnickiego również pojawia się podobna konstatacja: „gdzie ma być dobrze postanowiona R.P., tam trzeba i prawa dobrego, i dobrych obyczajów, a jedno bez drugiego mały pożytek uczynić może, wszakoż jednak nie do końca zginęła ta R.P., to królestwo, w którym jeśli prawa są niedoskonałe, ale wszak obyczaje dobre się znajdują” (Górnicki, 2011, s. 74). Jakub Zdzisław Lichański przekonuje, że w tymże dziele wskazania w zakresie spraw ustrojowych nie są związane z tradycjami stoickimi. Jego zdaniem bowiem ustrój, jaki propaguje Górnicki w *Rozmowie o elekcji, wolności, prawie i obyczajach polskich*, to po prostu „swoiste połączenie demokracji, monarchii oraz ustroju arystokratycznego” (Lichański, 1998, s. 145).

¹⁰ Według Anny Grześkowiak-Krwawicz związek prawa z obyczajami, występujący w *Rozmowie Plebana z Ziemianinem* Łukasza Opalińskiego, stanowi swego rodzaju sprzężenie zwrotne (Grześkowiak-Krwawicz, 2018, s. 121).

¹¹ Justyna Dąbkowska-Kujko zaznacza, że w *Księciu* Machiavelli świadomie „odrzucał tradycyjne »wizerunki« i »zwierciadła« książąt czy poddanych, zrezygnował z moralizatorskich celów swego dzieła i przystąpił do opisu rzeczywistości, jaka jest, za punkt odniesienia mając wnikliwą obserwację ludzkiej natury oraz mechanizmów społecznego działania człowieka” (Dąbkowska-Kujko, 2010, s. 212).

który w utworze *O poprawie Rzeczypospolitej* nakreślił swój teoretyczny model ustroju państwowego. Przekonywał, że jeźeli w kraju będą panować:

[...] nieskazitelne wychowanie, wstyd, rzetelność, czyste i nieskażone obyczaje, to w niej by prawa były zgoła zbyteczne; prawa bowiem pisze się nie dla dobrych, którzy nakazom uczciwości posłuch dają nie z bojaźni, ale z umiarkowania w swych obyczajach (Frycz Modrzewski, 1953, s. 234).

Takie ujęcie konieczności istnienia praw znane jest z *Biblii*¹², a szczególnie uwidoczniło się w renesansowej myśli politycznej, m.in. dlatego, iż w wiekach dawnych wyrażano pogląd o niedoskonałości ludzkiej natury. Restrykcyjne działania struktur państwowych i represyjne regulacje prawne miały zapanować zatem nad ułomnością człowieka. O nieuchronności obowiązywania prawa w celu przestrzegania przez ludzi zasad moralnych przekonani byli zarówno Marcin Luter, Jan Kalwin, jak i Niccolò Machiavelli (Wójtowicz, 1996, s. 63). Zdaniem florenckiego sekretarza postępowanie zgodne z moralnością i zachowanie wszelkich praw wynikało m.in. ze strachu¹³ (Świeżawski, 2002, s. 113). Florentczyk postrzegał naturę ludzką jako złą (Barwicka-Tylek, 2012, s. 32), o czym świadczy fragment *Księcia*:

wszak sposób, w jaki się żyje, jest tak różny od tego, w jaki się żyć powinno, że kto, chcąc czynić tak, jak się czynić powinno, nie czyni tak, jak inni ludzie czynią, ten gotuje raczej swój upadek niż przetrwanie [...] (Machiavelli, 1984, s. 80).

Według Witolda Skarżyńskiego istnieje jeszcze jeden szczegół wspólny dla Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Niccolò Machiavellego. Dla obydwóch pisarzy politycznych wzorem była bowiem twórczość Platona, Arystotelesa, Cycerona, Liwiusza czy Seneki (Skarżyński, 1898, s. 4).

Należy jednak przede wszystkim wyjaśnić, co przez samo pojęcie „obyczaje” rozumiał Andrzej Frycz Modrzewski. Sądził bowiem, że:

Obyczaje [...] są tym, wedle czego każdy człek żyje w ludzkiej gromadzie z dobrej woli i wedle czego sam się sprawuje i kieruje sprawami swoimi oraz cudzimi za zgodą albo wszystkich, albo wielu, albo przynajmniej dobrych i uczciwych, bo mówię o dobrych i uczciwych obyczajach (Frycz Modrzewski, 1953, s. 100).

Znaczeniowo są więc one szczególnie powiązane z normą moralną czy sposobem postępowania, ale można utożsamiać je ponadto z prawem zwyczajowym (Błachowicz, 1986, s. 202): „Obyczaj znowu to urządzenie czy przestrzegane przez ludzi postępowanie, które się

¹² Odwołanie do dekalogu, czyli zbioru dziesięciu podstawowych nakazów moralnych, które przestrzegają zarówno wyznawcy judaizmu, jak i chrześcijanie. W *Ewangeli* wskazuje się ponadto, że najważniejszym wzorcem zasad jest przykazanie miłości.

¹³ „Gdyby część ukarać, a części wybaczyć, wyrządziłoby się krzywdę ukaranym, a pozostałych zachęciło do nowych wykroczeń. Kiedy jednak wszyscy zasłużyli na śmierć, a umiera tylko co dziesiąty, wyznaczony drogą losowania, skarży się on jedynie na brak szczęścia, pozostali natomiast wiedzą, że im to samo może się przydarzyć, i ze strachu więcej nie błądzą” (Machiavelli, 2009, s. 366).

zakorzeniło jedynie za ogólną cichą zgodą i wskutek długiego nawyku” (Frycz Modrzewski, 1953, s. 102). Frycz Modrzewski definiuje obyczajowość jako m.in. faktyczny sposób postępowania oraz zasadę postępowania (Błachowicz, 1986, s. 202).

Poszczególne fragmenty *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* świadczą o oddziaływaniu pism Niccolò Machiavellego na twórczość Łukasza Opalińskiego. Wpływ ten można dostrzec chociażby w wypowiedzi Plebana, który głosi, iż w dobrze funkcjonującym państwie „cnota górę trzyma” (Opaliński, 1959, s. 48), na co z kolei wielki wpływ ma wychowanie obywateli. Zwraca on uwagę na konieczność zachowywania cnoty starożytnych przodków (Opaliński, 1959, s. 43). Jej znaczenie Niccolò Machiavelli wielokrotnie podkreślał w *Rozważaniach* (Kunderewicz, 1939, s. 70). Był bowiem zdania, że: „fortuna, która towarzyszyła w tym wypadku Rzymianom, okazałaby się łaskawa dla każdego władcy postępującego podobnie jak oni i podobnie jak oni obdarzonego cnotami” (Machiavelli, 2009, s. 150). Niewątpliwie w jego pismach zauważalny jest wpływ filozofii starożytnego Rzymu, prawa rzymskiego oraz poglądów legalistów (Świeżawski, 2002, s. 113). Florencki sekretarz sam zresztą podkreśla to oddziaływanie:

w rozważaniach moich chwałę przeciwieź czasy starożytnych Rzymian, a surowo sędzę naszą epokę. I gdyby cnota panująca wówczas i występki szerzące się dzisiaj nie były jaśniejsze od słońca, byłbym ostrożniejszy w mych sądach, aby nie popełnić błędu, który wyrzucam innym. Sprawa jest jednak tak bardzo oczywista dla wszystkich, że nie zawaham się otwarcie powiedzieć to, co myślę o tamtych i o naszych czasach. W ten sposób młodzież, która przeczyta moje słowa, odwróci się od czasów naszych i zapragnie naśladować starożytne (Machiavelli, 2009, s. 147).

Nie ma jednak pewności, czy rzeczywiście Łukasz Opaliński nawiązywał w tym przypadku do Machiavellego. Polski poeta i pisarz barokowy mógł bowiem kierować się neostoickimi ideami Lipsiusa, a zwłaszcza czerpać z jego podręcznika etyki pt. *Manductio ad stoicam philosophiam* (Lasocińska, 2003, s. 9) – życie zgodne z cnotą stanowiło podstawę stoicyzmu. Filozofia ta utożsamiała cnotę ze szczęściem oraz celem ostatecznym. Sądzono, iż *virtus* osiągnąć można poprzez egzystowanie zgodnej naturą człowieka, a zatem wiodąc życie rozumne. Dla stoików rozum był przeciwieź jedną z wartości najwyższych. Z ich idei czerpał właśnie Lipsius, który opisał w drugiej księdze *Manductio ad stoicam philosophiam* „stoicką tezę o cnotcie zgodnej z rozumną naturą człowieka” (Lasocińska, 2003, s. 16–17). Anna Grześkowiak-Krwawicz zauważa jednak, iż istnieje ścisły związek między myślą polityczną I Rzeczypospolitej a republikańską koncepcją wolności i cnoty. Szczególnie uwidacznia się on w rozróżnieniu na cnotliwą wolność oraz grzeszną swawolę. „Wolność” to pojęcie, które nigdy obejmowało większy zakres znaczeniowy niż współcześnie. Nie oznaczało bowiem *stricto* wolności jednostki do działania zgodnego z własną wolą, lecz dotyczyło raczej dobrego postępowania, a zatem wyróżniającego się cnotliwością. Właśnie taki aspekt moralny wolności głoszony był w XVI wieku między innymi przez wybitnego polskiego pisarza politycznego Andrzeja Frycza Modrzewskiego (Wagner-Rundell, 2015, s. 7–8).

Trudno nie zgodzić się z Cezarym Kunderewiczem, polskim historykiem prawa i myśli politycznej, konstatującym, iż:

na tle wpływów humanizmu, pochodzenia starożytnego, znajdujemy w twórczości naszego autora wyraźny ślad, jaki pozostawiły w niej poglądy najwybitniejszych przedstawicieli nowożytnej filozofii prawa tego okresu, a mianowicie Machiavellego i Bodinusa. Opaliński wyraźnie uznaje wartość umysłu autora *Il principe*, gdy w *Rozmowie Plebana z Ziemianinem*, kładzie w usta ziemianina opinię Lipsiusa, iż Machiavelli posiadał „ingenium acre, subtile et igneum” (Kunderewicz, 1939, s. 70).

Opaliński nawiązywał w swoim dziele do pism Machiavellego i Lipsiusa¹⁴, przeniósł przy tym zawarte w nich koncepcje na grunt państwa polskiego. Ową adaptację poglądów spowodowały potrzeby „złotowolnościowe”. Polski poeta dążył do tego, aby nie stały one „w sprzeczności z uprawnieniami stanu szlacheckiego Rzeczypospolitej” (Dankowski, 2019, s. 213). Mimo że w jego obszernym księgozbiornie nie można odnaleźć prac Bodina czy Machiavellego (Schuster, 1971, s. 118), istnieją dowody potwierdzające zainteresowanie nimi. W bibliotece Opalińskiego zachowała się chociażby książka Jana Werdenhagena *Synopsis sive medulla in sex libr. Johan. Bodini andegavensis de Republica ubi per quaestiones omnia explicantur* (Schuster, 1971, s. 117). Jej związek z *Sześcioma księgami o Rzeczypospolitej* Jeana Bodina jest oczywisty, bowiem stanowi ona omówienie tego dzieła. Do książek polskiego poety i pisarza barokowego, które niewątpliwie mogły rozbudzić zainteresowanie Machiavellim, należy też traktat polityczny Giovanniego Botera *Della ragion di stato. Libri dieci*, a także dzieło Pedra de Ribadeneiry *Trattato della Religione et virtuti che deve haver il principe christiano*. Księgozbiór Opalińskiego zawierał ponadto wiele prac Justusa Lipsiusa, w tym chociażby *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (Schuster, 1971, s. 117–119).

Przedstawione w niniejszym artykule dowody jednoznacznie potwierdzają, że Łukasz Opaliński świadomie nawiązywał do pism Niccolò Machiavellego. Ten polski poeta i pisarz barokowy w pewnych fragmentach *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* wprost zaznacza bowiem, że powołuje się na sformułowania zawarte zarówno w *Przedmowie* poprzedzającej *Księcia*, jak i w *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*. Autorka artykułu podała jednak także inne przykłady, które mogą świadczyć o recepcji dzieł florenckiego sekretarza.

¹⁴ Michał Zbigniew Dankowski (2014; 2019) – zarówno w artykule *Czy Łukasz Opaliński młodszy był regalistą? Filozofia ustroju państwa i postawa wobec liberum veto marszałka nadwornego koronnego*, jak i monografii naukowej *Librum veto. Chłuba czy przekleństwo? Zrywanie sejmów w ocenach społeczeństwa drugiej połowy XVII wieku* – dowodzi, iż Opaliński „w swoich pracach dokonał swoistej recepcji dzieł takich ideologów monarchizmu, jak Niccolò Machiavelli, Jean Bodin czy przede wszystkim Justus Lipsjusz” (Dankowski, 2014, s. 44).

Bibliografia podmiotowa

- Frycz Modrzewski, A. (1953). O poprawie Rzeczypospolitej. W: A. Frycz Modrzewski. *Dzieła wszystkie*. T. 1. Przekł. E. Jędrkiewicz. Wstęp Ł. Kurdybacha. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Górnicki, Ł. (2011). Rozmowa o elekcji, wolności, prawie i obyczajach polskich. W: Ł. Górnicki. *Droga do zupełnej wolności. Rozmowa o elekcji, wolności, prawie i obyczajach polskich* (s. 45–185). Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej.
- Lipsius, J. (1623). De consilio et forma nostra operis. W: J. Lipsius. *Politicoꝝ sive civilis doctrinae libri sex* (s. 8–14). Antverpiae: Ex Officina Plantiniana.
- Machiavelli, N. (1984). Książę. W: N. Machiavelli. *Książę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza* (s. 33–116). Tłum. Cz. Nanke. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Machiavelli, N. (2009). *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*. Tłum. K. Żaboklicki. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Opaliński, Ł. (1959). Rozmowa Plebana z Ziemianinem. W: Ł. Opaliński. *Wybór pism* (s. 3–125). Oprac. S. Grzeszczuk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Skarga, P. (2012). Wzywianie do pokuty obywateli Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W: P. Skarga. „Kazania sejmowe” i „Wzywianie do pokuty obywateli Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego” (s. 187–242). Wyd. 3. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Bibliografia przedmiotowa

- Barwicka-Tylek, I. (2012). „Książę” Niccolò Machiavellego, czyli o podobieństwie pendulum i speculum. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 5 (1), 27–40.
- Błachowicz, G. (1986). Andrzej Frycz Modrzewski – inspiracje klasyczne i nowatorstwo. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 31, 199–211.
- Celenza, C.S. (2015). *Machiavelli. A Portrait*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Chrzanowski, I. (1930). *Historia literatury niepodległej Polski*. Wyd. 10. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.
- Czapliński, W. (1966). *O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Dankowski, M.Z. (2014). Czy Łukasz Opaliński młodszy był regalistą? Filozofia ustroju państwa i postawa wobec liberum veto marszałka nadwornego koronnego. *Studia z dziejów Państwa i Prawa*, 17, 37–47.
- Dankowski, M.Z. (2019). *Liberum veto. Chłuba czy przekleństwo? Zrywanie sejmów w ocenach społeczeństwa drugiej połowy XVII wieku*. Toruń: Jagiellońskie Wydawnictwo Naukowe.
- Dąbkowska-Kujko, J. (2010). *Justus Lipsius i dawne przekłady jego dzieł na język polski*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Dobrzycki, S. (1897). Program naprawy Rzeczypospolitej w XVII wieku. *Ateneum*, 3 (9), 535–552.
- Fiktus, P., Szymaniec, P. (2014). Spory wokół Machiavellego we współczesnych badaniach nad myślą polityczną i prawną. W: M. Maciejewski, M. Marszał, M. Sadowski (red.), *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej* (s. 575–592). Wrocław: Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Pobrane z: <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/46604/edition/46530/content>.

- Friedrich, K. (2005). *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*. Tłum. G. Waluga. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Grzeszczuk, S. (1958). Stan i potrzeby badań nad biografią i twórczością Łukasza Opalińskiego. *Pamiętnik Literacki*, 49 (2), 353–402.
- Grzeszczuk, S. (1960). Ideologia i źródła sejmowe „Rozmowy Plebana z Ziemianinem” Łukasza Opalińskiego. *Pamiętnik Literacki*, 51 (4), 287–325.
- Grzeszczuk, S. (1994). *Błażeńskie zwierciadło. Rzec o humorystyce sowizdrzalskiej XVI i XVII*. Wyd. 2. Kraków: TAIWPN Universitas.
- Grześkowiak-Krwawicz, A. (2018). *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Heck van, P. (2002). Cymbalum politicorum, consultor dolosus. Two Dutch Academics on Niccolò Machiavelli. W: T. van Houdt, J.L. de Jong, Z. Kwak, M. Spies, M. van Vaeck (eds.), *On the Edge of Truth and Honesty: Principles and Strategies of Fraud and Deceit in the Early Modern Period* (s. 47–64). T. 2. Leiden–Boston: Brill.
- Kunderewicz, C. (1939). *Poglądy filozoficzno-prawne Łukasza Opalińskiego*. Warszawa: Kasa im. Mianowskiego.
- Lasocińska, E. (2003). „Cnota sama z mądrością jest naszym żywotem”. Stoickie pojęcie cnoty w poezji polskiej XVII wieku. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Lepri, V. (2013). Borderlands and Political Theories: Krzysztof Warszawicki Reader of Machiavelli. W: D. Facca, V. Lepri (eds), *Polish Culture in the Renaissance. Studies in the Arts, Humanism and Political Thought* (s. 71–85). Florence: Firenze University Press.
- Lichański, J.Z. (1998). *Łukasz Górnicki. Sarmacki Castiglione*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Łętowska, E., Pawłowski, K. (2013). *O prawie i o mitach*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Marszk, J. (2018). Piotr Skarga rzecznikiem sprawiedliwych praw i właściwie pojętej wolności w Rzeczypospolitej (na podstawie „Kazań sejmowych”). *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, 24 (2), 108–131.
- Opaliński Łukasz [hasło]. (1965). W: R. Pollak, T. Witczak, D. Maniewska, J. Cybertowicz (red.), *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”. Piśmiennictwo staropolskie: Hasła osobowe N–Ż*. T. 3. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Pawlak, W. (2009). „O pewnym sposobie naszych literatów, że przy niewielkim czytaniu mogą się łatwo wielkimi erudydami pokazać”. Compendia jako źródło erudycji humanistycznej. W: I.M. Dacka-Górzynska, J. Partyka (red.), *Staropolskie kompendia wiedzy* (s. 45–72). Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Pietryka, A. (2017). Polska recepcja „Księcia” Machiavellego – rozpoznania wstępne. *Rocznik Komparatystyczny*, 8, 169–187.
- Pietrzyk-Reeves, D. (2012). *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Pryślak, M.O. (1981). „Forma Mixta” as a Political Ideal of a Polish Magnate: Łukasz Opaliński’s „Rozmowa Plebana z Ziemianinem”. *The Polish Review*, 26 (3), 26–42.
- Pryślak, M.O. (2000). *Państwo w filozofii politycznej Łukasza Opalińskiego*. Tłum. G. Chomicki. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Roşu, F. (2017). *Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, 1569–1587*. Oxford: Oxford University Press.
- Schuster, K. (1971). *Biblioteka Łukasza Opalińskiego marszałka nadwornego koronnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Skarzyński, W. (1898). *Mikołaj Machiavel a Andrzej Frycz Modrzewski*. Poznań: Drukarnia Dziennika Poznańskiego.

- Świeżawski, S. (2002). *Między średniowieczem a czasami nowymi. Sylwetki myślicieli XV wieku*. Wyd. 2. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Wagner-Rundell, B. (2015). *Common Wealth, Common Good. The Politics of Virtue in Early Modern Poland-Lithuania*. Oxford: Oxford University Press.
- Wojtowicz, W. (2007). Parodia w „Sowizdrzale” i tak zwanej „literaturze sowizdrzalskiej”. Kilka uwag. W: J. Okoń, M. Kuran (red.), *Literatura staropolska w dydaktyce uniwersyteckiej* (s. 227–235). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wójtowicz, A. (1996). *Ład moralny, rządy prawa i rozumu w doktrynie Andrzeja Frycza Modrzewskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Reception of Niccolò Machiavelli's writings in Łukasz Opaliński's "A Parish Priest's Conversation With a Landowner"

Summary

The purpose of this article is to show the impact of Niccolò Machiavelli's idea on Łukasz Opaliński's "A Parish Priest's Conversation With a Landowner". The author of article noticed that for both of these political writers, virtue, good laws and customs were very important. First of all, however, the article presented examples of references by the Polish poet and writer of the baroque to such works as "The Prince" and "Discourses on the First Decade of Titus Livius". The author also pointed out what influence this reception of Niccolò Machiavelli's writings.

Słowa kluczowe: Łukasz Opaliński, Niccolò Machiavelli, Justus Lipsius, *Książę*, recepcja, obyczaje, prawo, państwo, filozofia polityczna

Keywords: Łukasz Opaliński, Niccolò Machiavelli, Justus Lipsius, "The Prince", reception, customs, law, state, political philosophy

